

fil.f.d. Yeganə Orucova
ADU

LİŊVİSTİKADA DİSKURSUN KOQNİTİV TƏHLİL METODU

*Açar sözlər : diskursiv təhlil, mətn, kontekst**Keywords: discourse analysis, text, context**Ключевые слова : анализ дискурса, текст, контекст*

Bu günə qədər diskurs, onun mahiyyəti, fərd, bilik və cəmiyyətlə əlaqəsi, eləcə də pragmatik və koqnitiv xüsusiyyətləri haqqında humanitar və sosial elmlər sahəsində çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Belə məlum olmuşdur ki, diskurs sözünə ilk dəfə konkret terminoloji məna verən, danışıqna aid nitqi “diskurs” termini ilə ifadə edən ilk şəxs Emil Benvenist olmuşdur. O, diskurs ilə obyektiv təhkiyəni (recit) qarşılaşdırmışdır [4, s.292-300]. Nəticədə, diskurs anlayışı artıq nitqin məqsədli quruluşuna görə fərqlənən və pragmatik şəkildə şərtləndirilən bütün növlərə şamil olunmuşdur. “Diskursun təhlili” termini ilk dəfə olaraq 1952-ci ildə Z.Z.Hərris tərəfindən istifadə olunmuşdur. Məhz, Z.Z.Hərris distributiv metodu cümlədən əlaqəli mətnə qədər genişləndirməyə və onu, məhz sosial mədəni situasiyanın təsvir olunmasına cəlb etməyə cəhd göstərmişdir. Sonralar bu termin XX əsrin 50-ci illərinin ortalarından daha geniş vüsət alan Textlinguistik (mətnin linqvistikası) kimi alman termini ilə assosiasiya olunmağa başlamışdır. Linqvistikanın və diskursun təhlili yaxın, bəzən isə linqvistikanın oxşar sahələrini əmələ gətirir. Lakin keçən əsrin 70-ci illərinin sonu – 80-ci illərinin əvvəllərində mətn və diskurs anlayışlarının tədricən differensiyasından irəli gələn müəyyən ayrılma tendensiyası nəzərə çarpmışdır. Mətn dedikdə, əsasən, mücərrəd, formal konstruksiya, diskurs dedikdə isə, ekstralinqvistik amillərlə əlaqədar olan və mental proseslər müstəvisində nəzərdən keçirilən aktuallaşmanın müxtəlif növləri başa düşülür. Diskursun təhlili, əsasən, təsviri və eksperimental metodlar vasitəsilə yerinə yetirilir. Diskursiv təhlilin banisi holland linqvisti T. A. van Deyk hesab olunur və qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif alimlər onun təhlilə yanaşmasını müxtəlif şəkildə interpretasiya edirlər.

T.A. van Deykin nöqyətində nəzərinə görə, diskursiv təhlil iki aspektdən ibarətdir. Birincisi, mətnin təhlili, yəni, fonetik təhlildən sintaktik təhlilə kimi, bütün səviyyələrdə mətnin struktur təhlili. İkincisi, kontekst (kontekstual) təhlil. Beləliklə, mətnin strukturunun kontekstin xarakteri ilə təyin olunması haqqında ideya diskursiv təhlilin əsası hesab olunur [6, s.99]. Digər tərəfdən, fransız linqvisti Elizabet Le diskursun üç tərəfdən: dilin istifadə olunması kimi; müəyyən təsəvvürlərin ictimai şüura “alışdırılması” kimi; sosial qrupların və fərdlərin qarşılıqlı fəaliyyəti kimi nəzərdən keçirildiyini qeyd edir. Diskursun strukturunun bu cür üç hissədən ibarət olması tədqiqatçılar qarşısında növbəti tələbləri qoyur: birincisi, diskurs dildən istifadə olduğuna görə, onun öyrənilməsi mətnin təhlilini təklif edir. O, müxtəlif sahələri əhatə edir: sintaksis, leksika, “polifonik səslər, funksiyalar, hər hansı bir təfərrüatları aydınlaşdırmaq və ya əksinə, dumanlandırır-

maq məqsədilə ayrı-ayrı komponentlərin modalizasiyasının müxtəlif yolları; ikincisi, diskurs təsəvvürü formalaşdırır, “canlandırır” və mətnlərin yaranmasının təhlilini və onların interpretasiyasını zəruri edir; üçüncüsü, diskurs, ictimai qrupların və fərdlərin qarşılıqlı fəaliyyəti kimi, bu cəmiyyətin mədəniyyətinin sosial strukturlarının kontekstində öyrənilməlidir [7, s.95].

Diskurs dilçilikdə iki əsas aspektə öyrənilir. Birinci, diskurs strukturu obyekt kimi tədqiq edilə bilər. İkinci, dilçiləri diskurs özlüyündə deyil, morfoloji və sintaktik hadisələrə təsir edən əsas amil kimi maraqlandıra bilər. Məsələn, artikllər, bağlayıcılar, zərflər, cümlədə söz sırası diskursiv amillərlə izah oluna bilər. Bir çox hallarda isə tədqiqatlar hər iki aspekti ehtiva edir [2, s.23].

Bu nöqtəyi-nəzərdən hansı birinin daha düzgün olduğunu söyləmək çətindir, üstəlik, biz prinsiplial bir fərq görmürük. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, diskursiv təhlil yalnız dil çərçivələri ilə məhdudlaşmır, çünki diskurs – elmlərarası anlayış olub, semiotika, etnoqrafiya, narrativ təhlil, nitq ünsiyyətinin təhlili, mətn linqvistikası, praqmatika, sosiolinqvistika, psixologiya və süni intellekt nəzəriyyəsi kimi, bir neçə tədqiqat sahələrindən ibarət olan müxtəlif elmlərin qovuşuğunda meydana çıxmışdır [6, s.119].

Deməli, təhlil prosesindəki əsas məqamlar tədqiqatçının hansı sahədə təhlil aparmağından asılı olacaq. Məsələn, dilçilikdə dil xüsusiyyətlərinin təhlilinə daha çox tədqiqat həsr olunmuşdur, nəinki psixologiyada. Başqa sözlə desək, diskursiv təhlili öyrənilən problem və obyektlər nöqtəyi-nəzərdən təhlil etmək lazımdır. T.A. van Deykin sözlərinə görə, müxtəlif ölkələrdə diskursiv təhlilin növləri adlandırılan tiplər arasında da fərqli cəhətlər mövcuddur. Belə ki, diskursiv təhlil üzrə təsvir və tədqiqat prosedurları qarşılıqlı təsirə baxmayaraq, ingilisdilli tədqiqatları romandilli ölkələrdə mövcud olan diskursiv təhlil konsepsiyasından fərqləndirir. Ümumilikdə, ingilisdilli elmi işlərdə diskursiv təhlil struktur və ya törəmə linqvistikanın, koqnitiv psixologiyanın, praqmatikanın və mikrososiologiyanın tərfindən davam edən təsirlə səciyyələndirilir.

1960-cı illərdə və 1970-ci illərin əvvəllərində öz sələflərindən fərqli olaraq, bəzi məlum fransız məktəbləri (M.Fuko, J.Derrid ideyalarının təsiri altında) diskursiv təhlilin daha çox fəlsəfi istiqamətləri ilə fərqlənilir. Bu cür oriyentasiyalı bəzi işlərin üslubu özünün metaforizmi ilə seçilir və buna görə də, oxunması da kifayət qədər çətindir [6, s.120]. Beləliklə, koqnitiv təhlilin çərçivələri daxilində diskursun öyrənilməsinə yanaşma üsulları nəzəriyyələrdən, metodlardan, məktəblərdən, eləcə də, ayrı-ayrı alimlərin fərdi cəhətlərindən asılı olaraq əhəmiyyətli şəkildə fərqlənə bilər.

Yuxarıda göstərilən məqamları nəzərə alıb daha çox T.A. van Deykin nəzəriyyəsinə istinad edərək diskursun koqnitiv təhlilinin strukturunu sxematik qaydada təqdim etməyə cəhd göstərəcəyik: Diskursun koqnitiv təhlili – Mətnin təhlili – fonetik səviyyə - qrafik səviyyə - morfoloji səviyyə - cümlə sintaksisi – semantika və leksika – makrostruktur səviyyə – ritorik aspekt – Kontekstual təhlil – zaman, yer, hadisə/hərəkət – iştirakçıların fəaliyyət sahəsi – iştirakçıların rolları – sosial münasibətlər - iştirakçıların koqnitiv xüsusiyyətləri – diskursun koqnitiv təhlilinin tekstual aspekti. Yəni, diskursun koqnitiv təhlilinin dil və ya tekstual

aspekti dedikdə, mətnin struktur təhlilinin bütün səviyyələri – fonetik səviyyədən sintaktik səviyyəyə qədər olan bütün səviyyələr daxildir.

Bu səviyyələrin hər birindən maksimum informasiyanın əldə olunması üçün strateji qaydada istifadə oluna bilər. Məsələn, siyasi nitq kimi diskursun xüsusi növlərini tədqiq etdikdə bizim əsas vəzifəmiz, yalnız bu cür mətnlərdə əksini tapan strukturları təsvir etmək deyil, bu növ diskurs üçün tipik olan qrammatik strukturları təsvir etməkdən ibarətdir. Belə ki, qeyri-rəsmi söhbətlərdən fərqli olaraq, rəsmi situasiyalarda və yazılı mətnlərdə rəsmi ünsiyyət dilindən və daha mürəkkəb, daha dolğun, qrammatik baxımdan daha düzgün cümlələrdən istifadə etməyə çalışırıq. İctimai vəziyyət, hakimiyyətə sahib olmaq, cins, etnik mənsubiyyət kimi sosial amillər də üslub variativliyinə təsir göstərir.

Siyasi nitqlərdə dildən istifadə olunmasının qrammatik təhlili bu və ya digər siyasətçinin nitqinin ümumi istiqamətini aşkar edir. Məlum olduğu kimi, təhlili daha kiçik struktur vahid olan səsdən başlamaq lazımdır. Diskursun fonetik quruluşunun, məhz, vurğunun, intonasiyanın, tonun hündürlüyünün, səs ucalığının, tempin, pafoslu alqışların, gülüşün və digər halların öyrənilməsi diskursun başa düşülməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Vurğunun köməyi ilə müəllif bəzi ifadələri xüsusi olaraq nəzərə çarpdırma bilər (qeyd edə bilər) və yaxud, əksinə, örtbasdır edə bilər; intonasiya özündə müəyyən mənə və praqmatik yükü daşıyır (onun köməyi ilə biz ifadənin kommunikativ istiqamətini təyin edirik); pafoslu alqışlar bir çox hallarda ifadə ilə bağlı auditoriyanın razılıq reaksiyasını bildirir [12, s.3].

Bu kimi təhlilin aparılması bir sıra hallarda bəzi səs yazılarının olmamasına görə mümkün olmur. Diskursun qrafik və ya vizual quruluşunun təhlilinin də mövcud olduğunu qeyd etmək lazımdır. Hər hansı bir informasiyanın qeyd edilməsi və ya diqqətin ona cəlb olunması üçün bir sıra vizual vasitələr mövcuddur: yağlı şrift, kursiv, vurğulama, baş hərflər, rəng tərtibatı və s. Bu vasitələrdən oxunmaq üçün nəzərdə tutulan (yazılı) diskurslarda daha geniş istifadə olunur: qəzet məqalələrində, jurnallarda, çap olunan reklamda [13, s.4]. Maraqlısı budur ki, siyasi diskursun müzakirəsində təhlilin morfoloji səviyyəsi qeyri-relevantdır, çünki, səciyyəvi sözyaradıcı vasitələr onun fərqli cəhəti adlandırılı bilməz [13, səh. 4].

Məlum olduğu kimi, çoxlu sayda sintaktik konstruksiyalar mövcuddur, lakin, T.A. van Deykin qeyd etdiyi kimi, diskursiv təhlil üçün relevant olanı, yalnız mətnin kontekstdən və janrından asılı olaraq variasiya olunanı relevant səciyyəvidir. Məsələn, nominativ cümlə artikl + isim avropa dillərinin əksəriyyətində (Skandinaviya istisna olmaqla, onlar üçün isim + artikl) – qrammatik qaydalarla müəyyən olunmuşdur və bütün kontekstlərdə bu məcburidir. Deməli, bu, əsl təhlil üçün qeyri-relevantdır [13, s.5]. Eyni zamanda, cümlənin sintaksisi hadisənin iştirakçılarının semantik rollarının paylanması əks etdirə bilər: ya söz sırası ilə, yaxud da aktiv və ya passiv formalardan istifadə olunması ilə. M.V. Novikov-Qundun fikrincə, sintaktik konstruksiyalar manipulyasiyanın ən təsirli üsullarından biri ola bilər. Müəllif sintaktik konstruksiyaları qruplara bölür: prinsip etibarilə hərəkət subyektli mövcud olmayan; yaxud da qrammatik baxımdan iştirak edən, mücərrəd toplu mənəyə malik cansız isimlə ifadə olunan, semantik baxımdan qeyri-müəyyən olan. M.V. Novikov-Qund birinci növü “ağenssiz”, ikinci növü isə – “psevdoaqensli” adlandırır [9, s.89].

Aparılan təcrübələrdən görüldüyü kimi, oxu və dinləmə prosesində aqenssiz və psevdoaqensli konstruksiyalar (çox güman ki, qrammatik “normallığı” sayəsində) oxucunu diqqət etməyə vadar etmir, lakin mətnin kritik qavrayışını əhəmiyyətli şəkildə azaldır. Çoxlu sayda aqenssiz və psevdoaqensli konstruksiyalardan ibarət olan mətn, hətta məlumat olmadıqda və həqiqətə heç bir aidiyyəti olmadıqda belə, heç bir şübhə olmadan məlumatın həqiqi daşıyıcısı kimi qəbul olunur. Başqa sözlə desək, bu, oxucunun və ya dinləyicinin fikrinin manipulyasiyası üçün ən güclü vasitə olub, siyasi diskursun istənilən növündə geniş şəkildə istifadə oluna bilər.

Diskursun semantikasi və leksikasi tədqiqat üçün maraqlı material kimi xidmət edə bilər. Təhlilin bu səviyyəsində fikirdə (söyləmədə) hansı leksik vahidlərdən istifadə olunduğuna diqqət yetirmək lazımdır. Diskursun iştirakçılarının, onların hərəkətlərinin və xarakteristikalarının ifadəsi, yaxud təsviri üçün istifadə olunan sözlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu və ya digər hadisə, bizim hansı effekti almağa ümid etməyimizdən asılı olaraq, kifayət qədər mücərrəd və ya bütün təfəsilatı ilə ətraflı şəkildə təsvir edilə bilər. Məsələn, özümüzü daha sərfəli tərəfdən göstərmək üçün biz, öz məziyyətlərimiz haqqında daha geniş danışmağa, nöqsanlarımızdan danışdıqda isə, daha ümumi, mücərrəd ifadələrdən istifadə etməyə üstünlük veririk. Həmçinin, hər hansı bir hadisə haqqında müsbət fikrin ifadə olunması üçün müsbət konnotasiyalı sözlərə, narazılıq hissini ifadə olunması məqsədilə mənfi konnotasiyalı sözlərə müraciət edəcəyik [13, səh.8].

M.V.Novikov-Qrund siyasi nitq haqqında danışan zaman fellərin semantikasına xüsusi diqqət yetirir. Felləri (daha geniş-predikatlar) semantik baxımdan iki əsas yarımqruplara bölmək mümkündür. Birinci qrupun predikatları (“xarici”) vəziyyəti təsvir edir. Bu vəziyyətin şahidi, prinsip etibarilə, məhz kənar müşahidəçi, yəni qeyri-aktant ola bilər. Bu cür predikatlar iki hissiyyat orqanlarına: görmə (ilk növbədə) və eşitmə qabiliyyətinə yönəlir. Hərəkət, ünsiyyət və digər fellər onlara aiddir (*getdi, dedi, yazdı* və s.). İkinci qrupa isə heç bir hissiyyat orqanları ilə qeydə alınmayan və onu yaşayan şəxsə məlum olan vəziyyəti səciyyələndirən “daxili” predikatlar aiddir. “Daxili” predikatlar kimi *bilirdi, başa düşürdü, istəyirdi, ümid edirdi* və s. fellər çıxış edir. Bu cür fellərdən fəal şəkildə istifadə edən siyasətçi asanlıqla auditoriyanın gözündə onun özü ilə eyniləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, göz və qulağa deyil, digər hissiyyat orqanlarına apelyasiya olunan predikatların daha bir ayrıca qrupu mövcuddur. Onlar dad, lamisə və iybilmə orqanlarını təsvir edirlər. Bu cür fellərə malik olan fraqmentlər oxucunu və dinləyicini qəhrəmana oxşamağa məcbur edərək oxucuya və ya dinləyiciyə daha çox təsir göstərə bilər. Məsələn: “səthin nahamarlığını hiss etmişdir”, “dildə şirinlik duymuşdur” [9, s.88].

Diskurs təcrid olunmuş cümlələrdən ibarət deyildir. Cümlənin ənənəvi qrammatika və linqvistik təməlindən təsvir olunan strukturlarından başqa, diskursun digər strukturları, xüsusilə də, ardıcıl cümlələlərin strukturları da qeyd olunmuşdur. T.A. van Deykin məntiqinə uyğun olaraq, diskursda cümlənin sintaksisi və semantikasi eyni kontekstin, struktur və interpretasiyasına səbəb olan cümlələlərin nəzərə alınması ilə təsvir olunur. O belə hesab edir ki, ideoloji baxımdan, nəinki cümlənin müəyyən strukturlarından istifadə olunması zamanı, eləcə də, mətnin sintaksisi və

semantikasından asılı olaraq ifadə olunur. Əgər biz mətnə hərəkətin iştirakçısını daxil etmişiksə, o zaman sonralar mətnə o, şəxs əvəzlilikləri, işarə əvəzlilikləri və ya bütünlüklə təkrarlanan və ya yeni deskripsiyalar vasitəsilə işarə oluna bilər. Semantik əlaqənin əsasını təşkil edən siqnallar kimi istifadə olunan bu və ya digər səthi strukturlar, adətən, kohezianın xassələri kimi təsvir olunur.

“Semantik əlaqənin sadələşdirilmiş əsas qaydası ondan ibarətdir ki, əgər A, məhz B-nin aid olduğu hadisənin və ya vəziyyətin mövcud olmasının əsas (ehtimal olunan, zəruri) şərti olmaqla yanaşı, vəziyyətə və ya hadisəyə aid olarsa (və ya əksinə), o zaman A cümləsi B cümləsi ilə əlaqəli olur”. Qeyd etmək lazımdır ki, “semantik əlaqə bu dünyada baş verənlər haqqında bizim biliklərimizdən və mühakimələrimizdən asılıdır” [6, s.126].

Diskursun koqnitiv təhlilinin növbəti mərhələsi sözlərin mikrosəviyyəsindən, cümlə və cümlələrarası əlaqələrdən fərqli olaraq, daha yüksək və ya daha qlobal səviyyəyə malikdir. Bu səviyyə, bir qayda olaraq, semantik makrostruktur adlanır. Bu termin mətnin mövzularını və ya ümumi topiklərini göstərir və eyni zamanda, mətnin ümumi əlaqəsi (koherentliyi), eləcə də, onun ümumi və əsas mənası adlanan xüsusiyyətlərini ifadə edir. Makrostruktur seçsiya, ümumiləşmə, qurulma əməliyyatlarının köməyi ilə, hər hansı bir (məsələn, linqvistik) nəzəriyyələrin qaydalarına əsasən, cümlələlərin mənasından üzə çıxarılır. Bu prosedura bizim dünya haqqında konseptual biliklərimizdən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olur [6, s.129].

Cümlələlərin mənalınınin təşkili və ifadə olunması üçün sintaktik forma zəruri olduğu kimi, mətnin ümumi mənasının və ya makrostrukturunun təşkili üçün də forma zəruridir. Bu cür forma – sxematik superstrukturdur. Sxem bu kateqoriyaların izlənməsi qaydasını müəyyən edən qaydaların və səciyyəvi kateqoriyaların toplusu ilə verilə bilər [6, s.130]. Daha çox istifadə olunan diskursun növləri onlara xas olan super strukturu nümayiş etdirir, belə ki, o, mətnin hazırlanması və qavranması proseslərini daha da asanlaşdırır. “Əgər, biz, qavranmalı olan mətnin hekayə olduğunu biliriksə, o zaman hekayənin sxemi haqqında bizim mədəniyyətimizə uyğun olan bilikləri aktivləşdirmək mümkündür. Bu, mətnin müvafiq epizodlarına uyğun gələn xüsusi narrativ funksiyaların əlavə olunmasını asanlaşdıracaqdır. Makrostrukturlardan və superstrukturlardan istifadə etmədən mətni interpretasiya etməli və onun yalnız makro səviyyədə əlaqəsini aşkar etməli olacağıq. Ali səviyyəli strukturların quruluşu isə yalnız ayrıca götürülmüş mətn üçün tətbiq olunacaqdır” [6, s.129].

Buna görə də, tematik və sxematik formanı əks etdirən qlobal strukturların koqnitiv təhlildə daha əhəmiyyətli olduğunu iddia etmək mümkündür. Makrostruktur məntədən çıxarılır və ya bizim biliklərimiz və inamımız əsasında izah olunur və buna görə də, bu strukturlar əlbəttə, subyektlərə dəyişkənliyə məruz qalır, çünki bir insan üçün vacib olan informasiya digəri üçün də vacib ola bilməz. T.A. van Deykin iddia etdiyi kimi, mətnin struktur səviyyələri ritorik aspektin təsiri altındadır. Məlum olduğu kimi, mətni daha inandırıcı etmək üçün müəyyən üsullar mövcuddur. Adətən, onları nitq fiqurları və üslubi üsullar adlandırırlar. Onların arasında fonoloji səviyyədə assonans və ya qafiyə; sintaksis səviyyədə, məsələn, paralelizmlər; semantik səviyyədə müqayisə, metafora, hiperbola kimi üsullar yaxşı məlumdur [6, s.132].

Beləliklə, biz T.A. van Deykin elmi əsərlərini əsas tutaraq mətn səviyyəsində diskursun koqnitiv təhlilinin əsas struktur səviyyələrini nəzərdən keçirdik. İndi isə, kontekst səviyyəsində diskursun koqnitiv təhlilinin imkanlarını təqdim edək.

Diskursun koqnitiv təhlilini mətnlərin strukturu ilə məhdudlaşdırmamağı qeyd etmək daha düzgün olardı. Diskursa bütöv, integrasiyalı yanaşma mövqelərindən müraciət etmək lazımdır. Beləliklə, mətnlə kontekst arasında mövcud olan əlaqələrin bəzi aspektlərini nəzərdən keçirək. Müxtəlif yanaşmalar kontekstual təhlilin müxtəlif kateqoriyalarını nəzərdə tutur. Onların çoxu vəziyyət kateqoriyalarından: zaman, yer, hadisə/hərəkət, iştirakçılardan ibarət olur. Bu kateqoriyaların tamamilə relevant olması heç bir şübhə doğurmur, lakin onlarla yanaşı, çox əhəmiyyətli olan digər əlavə kateqoriyalar nəzərdə tutulur [14, s.11–15]. Onların arasında: fəaliyyət sahəsi, diskursun iştirakçılarının rolları, iştirakçılar arasında sosial münasibətlər mövcuddur. Fəaliyyət sahəsinin kateqoriyasını nəzərdən keçirək. İnsanlar, ünsiyyətin iştirakçıları diskursun hansı sahədə getdiyini bilməlidirlər. Məsələn, parlamentdə siyasətçilər dərk edirlər ki, onların fəaliyyəti siyasət sahəsində həyata keçirilir (siyasi diskurs), müəllimlər anlayırlar ki, onların peşəkar fəaliyyəti təhsil sahəsinə aiddir (pedaqoji diskurs). Bu o deməkdir ki, müəllimlər və siyasətçilər onların fəaliyyət sahəsinə uyğun olaraq dil vasitələrini seçəcəklər. Biz daha ümumi səviyyədə rəsmi/kütləvi və qeyri-rəsmi/şəxsi sahələri qeyd edə bilirik [14, s.11].

Məlumata daha yaxın olan solumun nümayəndələri olmaqla, məhz onlar mətnləri yaradır və interpretasiya edirlər. Bu sosial subyektlərin fəaliyyəti, onların sosial mədəni fəallığı, əqidə və ya ideologiyalarının ümumiliyi məhz diskurs mətnlərini onların yaratdıqları və istifadə proseslərinə aid etməyə imkan verir. Diskurs mətni və konteksti arasındakı əlaqə bu mətnlərin işlənməsi prosesinə daxil edilən sosial fəaliyyət və sosial biliklər səviyyəsində təyin olunur. [6, s.138].

Məlum olduğu kimi, kommunikasiyanın iştirakçıları müxtəlif rollarda çıxış edə bilirlər və bu rollar diskursun formalaşmasına və dərk olunmasına təsir edə bilər. T.A. van Deykin fikrincə, rolların üç növünə: kommunikativ rollara, qarşılıqlı fəaliyyət rollarına və sosial rollara müraciət etmək daha münasibdir.

a) kommunikasiyanın iştirakçıları öz kommunikativ rollarını dərk etmələri üçün özlərini və digər iştirakçıları məlumatın istehsalçıları və ondan istifadə edənlərlə assosiasiya etməlidirlər;

b) qarşılıqlı fəaliyyət rolları iştirakçıların bir-birilərinə qarşı münasibətdə: dost-düşmən, opponent -müttəfiq kimi müxtəlif vəziyyət mövqelərini təyin edir;

c) sosial rollar etnik, cinsi, yaş, siyasi, peşəkar və digər əlamətlərə görə bu və ya digər sosial qrupa mənsubiyyəti ilə əlaqədardır.

Şübhəsiz, bu rollar bir-biriləri ilə kombinasiya oluna bilər. Belə fərz edək ki, parlamentdə nitq söyləyən deputat hökumətin opponenti kimi çıxış edə bilər, eyni zamanda qadın, konservativ partiyanın üzvü də ola bilər [14, s.11–12].

Kommunikasiya iştirakçıları arasındakı sosial münasibətlər kontekstin çox vacib kateqoriyasıdır. Daha ümumi səviyyədə rəsmi – qeyri-rəsmi münasibətlərdən və ya daha üstün münasibətlər, hakimiyyət haqqında bəhs etmək mümkündür. Məhz daha ətraflı olaraq nəzərdən keçirilərkən nitqin: tələffüz, sintaksis, leksika, semantika, praqmatika (məsələn, komandalar) kimi bir çox aspektlərində ifadə

oluna bilər [14, səh.11]. Beləliklə, biz müəyyən etdik ki, vəziyyət, fəaliyyət sahələri, iştirakçıların rolları və onlar arasındakı qarşılıqlı fəaliyyət növlərinin kontekstual kateqoriyaları müəyyən dərəcədə mətnin özünü şərtləndirir. Lakin, D.V.Şapoçkin kontekstin strukturunu yalnız bu kateqoriyalar ilə məhdudlaşdırmır. Kontekstə, həmçinin, iştirakçıların məqsəd, əqidə, fikir kimi bəzi koqnitiv xüsusiyyətləri də aiddir. İştirakçıların koqnitiv xüsusiyyətləri onların sosial simasının vacib komponentidir. Biz, bu aspekti nəzərə almadan əqidəni, informasiyanın ötürülməsini, ideologiyanın ifadə olunması üsullarını və s. nə təsvir edə bilər nə də izah edə bilərik [6, s.138]. Əgər bu aspekti nəzərə almasaq, o zaman insanların hansı səbəbdən bu və ya digər hərəkətləri yerinə yetirdiklərini anlamaq bilmərik. Başqa sözlə desək, kommunikasiyanın koqnitiv aspekti kontekstual təhlil prosesində əhəmiyyətli yer tutur. Diskurs iştirakçıların koqnitiv xüsusiyyətləri arasında T.A. van Deyk ideologiyasını, bilikləri və münasibətləri koqnitiv simanın əhəmiyyətli tərkib hissələri kimi qiymətləndirir. Belə ki, ideologiya inam və etiqadın sistemi adlandırılan müəyyən ideyalarda öz əksini tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, biz, şəxsi etiqadla deyil, müəyyən sosial qruplar tərəfindən paylanan etiqadlarla iş görürük. Etiqadların əsasında müəyyən ideologiya dayanır. Məsələn, seksual zorakılıq haqqında etiqadın əsasında feminist ideologiyası dayanır. İdeologiya müəyyən dərəcədə qrup tərəfindən paylaşdırılan biliklərə nəzarət edir.

Biz bilikləri istər alimlər, istərsə də, kilsə xadimlərinin qruplarına aid olan hər hansı bir sosial qrupun çərçivələri daxilində həqiqi inanc səviyyəsində qəbul olunan sosial etiqad kimi nəzərdən keçiririk. Əlbəttə, digər qruplar üçün bu biliklər həqiqi ola bilməz və buna görə də, “bilik” termini bu anlayışa şərti olaraq verilmişdir [14, s.40]. Münasibət terminindən hər hansı bir konkret obyektə münasibətdə etiqadların ifadə olunması üçün istifadə edilir. İnsanlar cəmiyyətdə mövcud olan bu və ya digər məsələlərə, problemlərə, məsələn, evtanaziyaya, narkotik maddələrə, ölüm hökmünə və s. müxtəlif cür yanaşa bilərlər. Münasibətlər biliklərlə qarşılıqlı şəkildə əlaqədar olub, eləcə də, ideologiyadan asılı ola bilər: belə ki, miqrasiyaya qarşı neqativ münasibət irqçilik ideologiyasına əsaslanma bilər. İştirakçıların koqnitiv simasını təşkil edən bütün bunlar ümumi “bilik” termini ilə ifadə oluna bilər [14, s.20-25]. T.A. van Deykin iddia etdiyi kimi, bu cür ümumi “bilik” amorf deyildir, o, konseptual sistemlərdə təşkil olunmuşdur [6, s.16].

Van Deyk bu sxemləri freym termini altında təsvir etməyə meyllidir. “Freym” anlayışından əsas etibarilə, M.Minskinin elmi işinin böyük rezonans yaratmasından sonra süni intellekt və koqnitiv psixologiya üzrə elmi işlərdə istifadə olunur [8, s.3-152]. Bu, “skriptlər”, “ssenarilər”, “sxemlər” variantları adı altında müzakirə olunan anlayışdır. T.A. van Deykə görə, freymlər biliyin “özbaşına ayrılan “parçaları” deyildir. Birincisi, onlar müəyyən konseptin “ətrafında” təşkil olunan vahidlərdir, lakin assosiasiyaların tam əksinə olaraq, bu vahidlər bu və ya digər konseptlə assosiasiya yaradan nümunəvi və potensial informasiyadan ibarətdir. Bundan əlavə, freymlərin az və ya çox dərəcədə konvensial təbiətə malik olduğu da istisna olunmur və buna görə də, onlar bu cəmiyyətdə daha “səciyyəvi” və ya “nümunəvi” olan vəziyyətləri təyin və təsvir edə bilər. Bu, xüsusilə də, sosial fəaliyyətin kinoteatra getmək, qatarda səfər etmək, restoranda nahar kimi bəzi formalarına aiddir [6, s.16]. Hər hansı bir mədəniyyətə xas olan stereotip

sosial vəziyyətlər yaddaşda freymlər kimi təqdim oluna bilər və beləliklə də, insanlar bu cür ümumi biliklərin əsasında ünsiyyət qura bilərlər. Bu cür freymlərdən solumun üzvləri tərəfindən tez-tez istifadə olunduğu üçün nisbətən daimidir.

Yuxarıda göstərilən müddəalara istinad edərək belə bir qənaətə gəlmək mümkündür: diskurs müxtəlif elmlərdə istifadə olunan və alimin konsepsiyasından, bu və ya digər yanaşma üsulundan asılı olaraq müxtəlif interpretasiyalara malik elmlərarası anlayışdır; diskursun koqnitiv təhlilinin müasir metodu – diskursun təhlilinə xüsusi yanaşma metodu olub, onun əsasında mətnin strukturu kontekstin xarakteri ilə təyin olunur; dil və koqnitiv strukturların müəyyən vəhdətidir; diskursun koqnitiv təhlili metodu tekstual və kontekstual kimi iki aspektdən ibarətdir. Diskursun tekstual təhlili dil strukturlarının müxtəlif səviyyələrində: fonetik, qrafik, morfoloji, sintaktik, semantik, leksik, makrostruktur səviyyələrdə nəzərdən keçirilməsindən ibarətdir. Diskursun kontekstual təhlili bütün ekstralingvistik amillərin: zamanın, yerin, fəaliyyət sahəsinin, diskurs iştirakçılarının, onların sosial rollarının, onların qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterinin və diskurs iştirakçılarının koqnitiv xarakteristikalarının nəzərdən keçirilməsindən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov A, Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı: BDU. 2016, 112 s.
 2. Məmmədov A, Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşıoğlu. 2010. 92 s.
 3. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil. 2010, 155 s.
 4. Бенвенист, Э. О. Субъективности в языке // Общая лингвистика. М., 1974. С. 292–300.
 5. Дейк, Т.А. ван. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубеж. лингвистике. 1978. № 8. С. 259–336.
 6. Дейк, Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация: пер. с англ. / сост. В.В.Петрова. М., 1989. 312 с.
 7. Ле, Э. Лингвистический анализ политического дискурса: язык статей о чеченской войне в американской прессе // Полис. Полит. исслед. 2001. № 2. С. 95–112.
 8. Минский, М. Фреймы для представления знаний. М., 1979. 152 с.
 9. Новикова-Грунд, М.В. «Свои» и «чужие»: маркеры референтной группы в политическом дискурсе // Полис. Полит. исслед. 2000. № 4. С. 82–93.
 10. Фуко, М. Слово и вещи. Археология гуманитарных наук. СПб., 1994. 407 с.
 11. Фуко, М. Порядок дискурса // Фуко, М. Воля к истине. М., 1996. 270 с.
 12. Dijk, T. A. van. Strategies of Discourse Comprehension / T. A. van Dijk, W. Kintsch. N. Y., 1983. 418 p.
 13. Dijk, T. A. van. News as Discourse. N. Jersey ; London, 1998. 200 p.
 14. Dijk, T. A. van. Discourse, ideology and context // Folia Linguistica. 2001. № 35 (1–2). P. 11–40.
- Schank, R. C. Scripts, plans, goals and understanding / R. C. Schank, R. P. Abelson. Hillsdale ; N. Y., 1977. 208 p.

Summary

Method of Cognitive Analysis of Discourse in linguistics

The article considers method of cognitive analysis of discourse in linguistics. On the ground of analysis it is determined that it is realized in linguistics not only on the level of text, but it is also realized on the level of context. Textual analysis of discours involves consideration of all the extralinguistic factors.

Резюме

Метод когнитивного анализа дискурса в лингвистике

В данной статье рассмотрены метод когнитивного анализа дискурса в лингвистике. На основании анализа устанавливается, что, он реализуется в лингвистике не только на уровне текста, но и контекста. Текстуальный анализ дискурса включает рассмотрение языковых структур на всех уровнях. Контекстуальный анализ дискурса включает рассмотрение всех экстралингвистических факторов.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Zeynalov
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
08.02.2017-ci il tarixli iclasının
05 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 08.02.2017